

DISCUSSIE

336

THORBECKES WIL EN DE WIL VAN DE GESCHIEDENIS

Jan Drentje

Bespreking van Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam: Prometheus, 2018). 885 p. ISBN 9789035144798, €49,99.

In een monumentaal opgezette biografie heeft Remieg Aerts Thorbeckes leven en werk toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Met veel aandacht voor biografische details kan de lezer volgen hoe de jonge Zwollenaar uitgroeide tot een van de belangrijkste politici uit onze geschiedenis. Thorbeckes politieke optreden als hervormer en staatsman wordt geplaatst in de context van de transformatie van het nog sterk oligarchische Nederland uit de periode van de Restauratie naar de in de rechtsstaat verankerde parlementaire regeringsvorm. Hoewel parlementaire regering en centrale staat al dateren uit de Bataafs-Franse tijd kregen deze pas na 1848 de volledige publiekrechtelijke status die (gelukkig) nog steeds van kracht is. Aerts laat zijn boek treffend beginnen met een episode over 1798, het jaar van de eerste Nederlandse grondwet en tevens Thorbeckes geboortjaar. Een mooi, veel geprezen boek over Thorbecke, maar is het ook een goede biografie? Dat vraagt om een visie op Thorbeckes innerlijke leven en de manier waarop hij zich ontwikkelde. Interpretatieproblemen worden in het werk weinig aan de orde gesteld. Ook in de noten komen dergelijke discussies beperkt voor. Dit komt de leesbaarheid ten goede, maar voor de wetenschappelijke discussie is het van belang Aerts' Thorbecke-interpretatie te voorzien van een aantal kritische kanttekeningen. Op belangrijke punten staat deze op gespannen voet met het beschikbare bronnenmateriaal.

CAESAR IN HOLLAND

De bijzondere omstandigheid van de nog op het Duitse taalgebied gerichte familie Thorbecke krijgt terecht een sterk accent. Op de rand van een bankroet nam vader Thorbecke de opvoeding van zijn zoon zelf ter hand. Johan Rudolf kreeg vooral thuisonderwijs – dat van bijzonder hoge kwaliteit was. In de oudere geschied-

schrijving is al ingezien dat Thorbeckes jeugd hierdoor beslist niet zorgeloos genoemd kan worden. Een groot plichts- en taakbesef waren hiervan het gevolg. Aerts voegt daaraan toe dat de sturende invloed van Thorbeckes vader bijzonder dwingend van aard was en overdreven beschermend. Deze karaktereigenschappen zouden ook Thorbecke typeren, die even getalenteerd, dwingend als dominant zou zijn geweest. Thorbeckes 'bazigheid' was volgens Aerts legendarisch. Daarmee wordt een sterk psychologiserende verklaring voor Thorbeckes politieke optreden gegeven – die zeker door veel tegenstanders van Thorbecke zou zijn onderschreven. Aerts spreekt zelfs van een freudiaans anaal dwangkarakter en een Caesarcomplex: iemand die in alles groot wilde zijn. Nu geeft Aerts zelf ook toe dat Thorbecke in de huislijke kring van zijn intieme huwelijk met Adelheid een meer ontspannen indruk maakte, maar zijn publieke persoonlijkheid zou vooral controlerend en dwangmatig zijn geweest. Duidelijk is dat Aerts veel respect voor de wetenschapper-staatsman heeft, maar weinig sympathie voor de persoon kan opbrengen.

Thorbeckes biografie kent echter meer nuances en wat Aerts terugvoert op een psychologische wil heeft beslist ook andere achtergronden die deze wil hebben gevormd. De familie Thorbecke leefde om te beginnen in de 'dwingende' omstandigheid van de economische achteruitgang die in de Bataafs-Franse tijd veel Zwolse handelsfamilies in grote moeilijkheden heeft gebracht. Het thema van economische achteruitgang en het verval van de Republiek vormt een rode draad in Thorbeckes werk. Dit komt onder andere tot uiting in Thorbeckes geschriften naar aanleiding van de afscheiding van België in 1830. Hierin verwoordde hij een zogenaamd continentaal, Oost-Nederlands perspectief waar Aerts nauwelijks aandacht aan besteedt. De combinatie van zorg om het economische verval en scherpe oligarchiekritiek dateren al van de late achttiende eeuw. Thorbeckes oppositionele politieke optreden in de jaren veertig vertolkte in veel opzichten de wil van politiek buitengesloten delen van de bevolking. Zonder deze resonantie in de samenleving zou wat Thorbecke *wilde* geen politieke gevolgen hebben gehad.

DWANG DER OMSTANDIGHEDEN

Vader Thorbecke heeft in de situatie van het bijna faillissement de carrière van Johann Rudolf nadrukkelijk willen sturen. Steeds kreeg hij zijn taak voor de familie voorgehouden en dit heeft inderdaad een deel van zijn persoonlijkheid bepaald. Zelfbeheersing, plichts- en taakbesef kenmerkten de opvoeding en Thorbeckes leven. De vaak eerloze afhankelijke opstelling die zijn vader tentoonspreidde in zijn vele pogingen om een baantje te bemachtigen, wakkerde een sterk verlangen naar onafhankelijkheid bij de zoon aan. Dat is ook bij Aerts een rode draad in Thorbeckes biografie. De onderlinge verhouding had echter ook andere gevoelskleuren. Tijdens zijn vierjarige reis langs Duitse universiteitssteden trok Thorbecke zich inhoudelijk vaak weinig aan van de vaderlijke adviezen, wat niet tot een

serieuze verwijdering of boosheid van vaders kant leidde.

338

Eerder is opvallend hoe openhartig Thorbecke aan zijn vader over zijn gevoelsleven schreef tijdens de romantisch-filosofische crisis die hij in 1821-22 doormaakte. Daaruit spreekt een grote vertrouwdheid. Toen zijn vader in 1834 stierf sprak hij van zijn 'trouwste vriend'. De vader had de opvoeding dwingend ter hand genomen, maar had ook een zachtmoedig karakter waardoor de vader-zoon-relatie hartelijk kon blijven. Het dwingende aspect van deze opvoeding extrapoleert Aerts naar de manier waarop Thorbecke met zijn vrouw en kinderen zou zijn omgegaan. Inderdaad schreef hij zorgzaam bedoelde directieve briefjes aan hen. Maar ook hier was de ondertoon vooral zachtmoedig. Dochter Marie schreef in haar liefdevolle herinneringen dat ze zich geen 'hard, driftig' woord van haar vader kon herinneren, 'Papa was zo uiterst teergevoelig'. Dit oordeel werd door verschillende intimi bevestigd.

THORBECKE, *ETWAS FÜR SICH*

Thorbeckes filosofische ontwikkeling wordt door Aerts vooral als een psychologische behoefte gezien, om een oplossing te vinden voor het probleem van de sterfelijkheid en de godsdienst. Dat is een te sterk aangezette reductie van het soort denkproblemen waarin Thorbecke terechtkwam toen hij zich als een van weinige Nederlanders uit de eerste helft van de negentiende eeuw – op een filosofische manier – bewust werd van zijn subjectiviteit, dus ook de subjectiviteit van gevoelens en gedachten over 'het hogere': God, waarheid en recht. Hoe na Kants metafysica-kritiek een fundament te vinden voor de wereld van de geest, was niet alleen Thorbecke persoonlijk probleem, maar het probleem van een hele generatie Duitse *Dichter und Denker*. Op verschillende manieren werd geprobeerd de nieuwe, radicale subjectiviteit creatief te verbinden met de maatschappelijke realiteit.

De oplossing die Thorbecke formuleerde onder invloed van Schelling, het zogenaamde *panentheïsme* (God is de basis van alles, maar valt niet volledig samen met de wereld van de tijdelijkheid) noemt Aerts wel, maar hij gaat voorbij aan de grote betekenis hiervan, niet alleen voor Thorbeckes denken, maar juist ook voor zijn zelfopvatting en zelfbeleving. Een innerlijke oriëntatie op het eeuwige principe dat aan ieder individueel leven ten grondslag ligt, is hier de kern van. In een aantal belangrijke aantekeningen, opstellen en brieven uit die tijd noemt Thorbecke dit het *etwas für sich sein*. Door de ontdekking van zijn innerlijke vrijheid kon hij een nieuw evenwicht vinden tussen zijn eigen ambities en zijn taak voor de familie. Van de biografische connotaties van deze romantisch-idealistische persoonlijkheidsopvatting was Thorbecke zichzelf goed bewust. In verschillende aantekeningen en brieven reflecteerde hij op hoe hij zichzelf ontwikkelde in relatie tot omstandigheden waartoe hij zich moest verhouden.

Dit idee van individualiteit paste Thorbecke niet alleen toe op zichzelf, maar ook op de geschiedenis. Ieder tijdvak werd uiteindelijk bepaald door 'eigen rege-

rende beginselen', een soort groeikern. Deze manier van denken kennen we als het historisme zoals vormgegeven door Leopold von Ranke, die in zijn jonge jaren een vergelijkbare filosofische positie innam. De studie van de geschiedenis zag Ranke als een *amor intellectualis Dei*: God en het kenproces zelf zijn in wezen met elkaar verwant. Deze romantisch-idealistische ervaring van de eigen existentie had natuurlijk ook een psychologische betekenis, maar dit maakte tevens een nieuwe werkelijkheidsbeleving mogelijk die bepalend is voor Thorbeckes ontwikkeling als wetenschapper en als politicus. Dit perspectief van binnenuit ontbreekt in Aerts' weergave van Thorbeckes ontwikkeling.

VERVREEMDING

Nauwelijks wordt betekenis toegekend aan het feit dat Thorbecke, als hij vrij man was geweest, de voorkeur aan een geleerdenleven in het Duitse taalgebied had gegeven. Vanwege de penibele financiële situatie aanvaardde hij een betrekking in Nederland – die hem van zijn 'liefste studiën' zou afhalen, namelijk de filosofie. In de Nederlandse context voelde Thorbecke zich vanaf zijn Duitse periode een vreemde, hij miste de mogelijkheid om met iemand 'aus der Seele' te kunnen spreken en ervoer dit als 'Entbehrung' en 'tiefen Schmerz', zoals hij aan de bevriende classicus Karl Müller schreef. In Nederland werd hij twee keer afgewezen voor een hoogleraarspost filosofie, vanwege zijn vermeende spinozisme. Dit zich noodgedwongen voegen in de Nederlandse context bepaalt Thorbeckes positie als outsider en zijn oppositionele houding tegenover de Nederlandse cultuur. Zijn persoonlijke, filosofische en wetenschappelijke uitgangspunten hadden hem in hoge mate van het dominante Nederlandse culturele klimaat vervreemd. De afgemetenheid, ook in de taal, in de Nederlandse context contrasteert duidelijk met de openheid in de Duitse context van zielsverwanten en kan dan ook niet alleen als psychologisch fenomeen worden geduid.

Uiteindelijk zou Thorbecke – tegen zijn zin – niet werkzaam zijn als vakfilosoof, maar zijn filosofische uitgangspunten bleef hij zijn leven lang trouw. Bovendien wordt Thorbeckes latere werk gekenmerkt door een voorkeur voor systematiek die teruggaat op zijn filosofische vorming. Al in de oudere geschiedschrijving is naar voren gebracht dat Thorbeckes organisch-idealistische visie 'een basisstelling' was die zijn latere werk bepaalt. Ook Aerts valt hier bij de bespreking van Thorbecke geschriften steeds op terug, maar koppelt die basisstelling los van Thorbeckes innerlijke leven en zijn ontplooiingsdrang in wetenschap en politiek. Als Thorbecke deze filosofische gedachten in losse aantekeningen tot aan zijn dood herhaalt, kwalificeert hij dat als obsessief. Ze kunnen echter heel goed als vorm van zelforiëntatie worden gezien, een manier om in alle wisselvalligheid en spanningen van het politieke leven het eigen, in de Nederlandse context betrekkelijk eenzame spoor, het eigen 'middenpunt' vast te houden. Dit zich richten op zijn individualiteit en dus het zoeken naar de eigen scheppende bijdrage in wetenschap

en politiek is de verbinding tussen Thorbeckes innerlijke en publieke leven.

Op de achtergrond raakt dat Thorbecke in zijn streven 'etwas für sich' te zijn steeds werd beperkt. Onmiskenbaar blijkt uit Thorbeckes briefwisseling een sterke profileringsdrang, maar is dat hetzelfde als een neiging tot dominantie? Er waren goede redenen voor zijn onvrede. Plannen voor Rankeaanse bronnenonderzoek moest hij laten liggen om zich 'jaar op jaar of te sloven' met verplichte vakken waar de meeste studenten weinig zin in hadden. Ook zijn ambities als historicus liepen in de Nederlandse context vast, wat verklaart waarom hij niet tot het schrijven van een historische monografie kwam.

340

DE TERUGKEER VAN DE REVOLUTIE

In biografisch opzicht innovatief is Aerts' interpretatie er een van de jaren 1930. Thorbeckes aanvankelijke steun aan de volhardingspolitiek van koning Willem I en zijn wetenschappelijke belangstelling voor de grondwet worden voorgesteld als onderdeel van een leven als zelfbewuste, dominante hoogleraar. Thorbecke zou een gouvernementeel man zijn geweest aan wie door de overheid om regelmatig om advies werd gevraagd die zich nu ineens als jurist ging profileren. De focus op de grondwet was min of meer toevallig. Deze interpretatie creëert meer discontinuïteit met de Duits-Gentse periode, maar staat op gespannen voet met het bronnenmateriaal.

Onderbelicht in dit verband wordt het grote belang voor het denken van Thorbecke van het fenomeen van de terugkeer van de revolutie in 1830. De Belgische Afscheiding betekende de actualisering van de thematiek van de Franse Revolutie en – in Thorbeckes visie – de ineenstorting van het systeem van het Congres van Wenen aangezien de grote mogelijkheden de Belgisch-Nederlandse bufferstaat uiteen lieten vallen. Door het verlies van België werd ook het vervalthema weer urgent. Uit de correspondentie met Groen van Prinsterer blijkt dat Thorbecke direct in 1830 al zocht naar het '*organiseren*' van de gevolgen van de Franse Revolutie, wat neerkwam op het vinden van een evenwicht tussen centrale staat en maatschappij. In navolging van Franse doctrinaire liberalen noemde Thorbecke dit het '*organiek*' maken van de staat, het scheppen van intermediaire instituties. Deze ideeën komen overeen met de teneur van Thorbeckes Gentse colleges. 'De liberale geest des tijds' moest worden vormgegeven in wetgeving die vrijheid en orde met elkaar in evenwicht bracht. Dat was ook het centrale thema van de doctrinaire liberalen in Frankrijk. De grondwet was daarin het cruciale scharnier. De gebeurtenissen van 1830 vroegen in Thorbeckes beleving nadrukkelijk om een nieuw constitutioneel moment.

HET GRONDWETSCOLLEGE

Al in 1833 wilde Thorbecke met het college staats- en rechtsgeschiedenis van Nederland een 'breeden slag' doen – dat wil zeggen: dit moest leiden tot een publicatie waarmee hij zich als wetenschapper kon profileren, die tevens van belang was in de politieke context. Deze belangstelling voor rechtsgeschiedenis stamt uit de Duitse periode, waarin hij verschillende recensies over dit onderwerp had geschreven. In een brief aan Müller maakte hij zijn ambitie in Leiden duidelijk: 'Professor der Rechte, habe ich Staatswissenschaften zu lehren, insonderheit mutatis mutandis die Fächer welche K.F. Eichhorn in Göttingen vortrug'. Eichhorn gaf in Göttingen vorm aan wat bekend is geworden als *die Historische Rechtsschule*. Hierin was de zogenaamde *Verfassungsgeschichte* een kristallisatiepunt van de historische ontwikkeling. In een dergelijk onderzoek ging het om de richtinggevende ideeën, de scheppende krachten in de constitutionele ontwikkeling. De cruciale rol van deze opvatting van de *Verfassungsgeschichte* ontbreekt nagenoeg Aerts' weergave van Thorbeckes ontwikkeling in de jaren dertig.

341

Het grondwetscollege dat Thorbecke in 1835-36 als privatissimum begon was het soort bronnenonderzoek dat hem (eindelijk) de gelegenheid gaf zijn organische-idealistische geschiedvisie vorm te geven. Dit mondde uit in Thorbeckes *Aanteekening op de grondwet* (1839) en met het oog de door de Koning gewenste grondwetswijzing, de *Proeve eener grondwet* (1840). Aerts betoogt dat Thorbecke zich als tevreden hoogleraar nu als jurist wilde profileren en miskent daarmee de oppositionele lading die het project van het begin af aan had. Eind 1836 schreef Thorbecke bijvoorbeeld drie anonieme programmatische artikelen voor het politieke weekblad *De Spiegel*, uiteindelijk geplaatst in de *Arnheemsche Courant*. Nadrukkelijk werd hier de grondwet in het teken van de Revolutie geplaatst, nieuwe wetgeving moest aan de 'beginselen' van de Revolutie zo vormgeven dat er 'nieuw leven' door geschapen zou kunnen worden. Deze bijdragen hadden tevens een anti-oligarchische strekking. Aerts noemt deze programmatische artikelen wel, maar relateert ze niet aan het grondwetscollege of aan Thorbecke ambities.

Met de *Aanteekening* leverde Thorbecke dan ook beslist geen strikt juridisch wetcommentaar, het boek was nadrukkelijk geschreven 'met het oog op eene herziening'. Thorbecke wilde 'een vergelijkende interpretatie' van de grondwet geven, de grondwet van 1814 verklaren uit de Nederlandse geschiedenis vanaf 1795 en uit de constitutionele geschiedenis van Europa 'voorzooverre zij een uitkomst is van de Fransche Revolutie'. Inhoudelijk sloot dit aan bij de inleiding die Thorbecke schreef voor de brochure *Over de verandering van het algemeen statenstelsel* (Leiden, 1831) waarin hij de gevolgen van 1830 voor de Europese politiek wilde onderzoeken. Deze interpretatie had een dwingend karakter omdat uitkomst van een te late of halfslachtige hervorming revolutie en verval kon zijn. Deze historisch-idealistische duiding van de gevolgen van de Franse Revolutie was gebaseerd op een besef van historische 'noodzaak', de wil van de geschiedenis.

HERVORMING ALS NOODZAAK

342

In de jaren veertig groeide Thorbecke uit tot een van de spilfiguren van de liberale oppositie. Vanwege zijn positie als outsider, zowel intellectueel als sociaal, werd hij een soort koekoeksjong in liberale kring. Een systematische constitutionele hervorming moest een keer brengen in het verval van Nederland, een breuk forceren met het oligarchische bestuursstelsel dat noodzakelijke vernieuwingen keer op keer had tegengehouden of verzwakt. Hierbij ging het om het vestigen van publiekrechtelijke primaat van de staat – hoe organiek vormgegeven ook. Constitutionele vernieuwing moest plaatsvinden op basis van algemene, aan het Europese liberale discours ontleende uitgangspunten.

Met de blik van Aerts op Thorbecke kan diens optreden in 1840 in de zogenaamde Dubbele Kamer (1840) als dominant worden getypeerd. Thorbecke wees namelijk op zichzelf nuttige compromissen af en stelde zijn voorstellen voor als achterstallig onderhoud. De noodzaak tot een ‘algehele revisie’ werd opnieuw ingebed in het vervaldiscours. Met deze compromisloze houding zette hij de toon die hem tot het centrum van de liberale oppositie maakte en die hem als politicus zou kenmerken. Moet deze nadruk op de noodzaak tot een *systematische* liberale hervorming als een uiting van zijn heerszuchtige karakter worden gezien? Thorbeckes persoonlijke ontwikkeling, zijn visie op de gevolgen van de Franse Revolutie en zijn rol in de Nederlandse politieke geschiedenis waren steeds meer in elkaars verlengde komen te liggen. Biografisch relevant is dat hij het in de jaren veertig als zijn *taak* ging zien om deze visie in politieke zin vorm te geven. Het taakbesef dat zijn jeugd had gekenmerkt, werd getransformeerd tot zijn taak om in de Nederlandse context de basis voor ‘nieuw leven’ te scheppen. Een sterke biografisch bepaalde motivatie is niet hetzelfde als een persoonlijk karakter.

Of we dit vanuit het perspectief van onze tijd nu kunnen appreciëren of niet, Thorbecke beleefde dit zowel op het persoonlijke als het politiek-inhoudelijke vlak als het vormgeven van het innerlijke, in het eeuwigheidsperspectief veroorzaakte ‘beginsel’. Zijn panentheïstische geschiedvisie gaf hem een antwoord op de vragen van zijn tijd, waarvan hij zich tevens tot boodschapper maakte. Op het persoonlijke vlak was dit een soort *coming out*, een vormgeven van het *etwas für sich* zijn. Zoals Hegels geschiedfilosofie het mogelijk maakte in Napoleon *die Weltgeist zu Pferde* te zien, kon Thorbecke de herziening van de Nederlandse grondwet als zijn taak in het licht van de geschiedenis opvatten, een noodzaak tot hervorming *sub specie aeternitatis*.

De schaduwkant van deze profileringsdrang en een zekere cultivering van zijn positie als *outsider*, was dat hij weinig verbinding aanging met de bestaande politieke cultuur, maar: van het gebruikelijke schikken en plooiën verwachtte hij weinig goeds. Deze radicale anti-oligarchische houding disponeerde hem tot een hervormer en stootte veel conservatief-liberalen af. In wezen sloot Thorbecke aan bij het politieke temperament van de revolutionairen van 1798, al had hij die poli-

tieke ideeën opgenomen in een evolutionair-liberaal vertoog dat daadwerkelijke revolutionaire ontsparing moest voorkomen.

DWANG EN VRIJHEID

Het dwingende van Thorbeckes optreden krijgt pas werkelijk betekenis als dit in verband wordt gebracht met de 'dwingende' omstandigheden van buitensluiting, economische achteruitgang, afwijzing als filosoof, als historicus, zijn visie op het verval van de Republiek, het verzanden van de revolutie van 1798 en het herstel van het oligarchische politieke systeem na 1813. Thorbeckes oppositionele politieke optreden was ingebed in een historische analyse die gebaseerd was op wat in zijn ogen (algemene) noodzakelijke vernieuwingen waren sinds de Franse revolutie. In dit verband is relevant dat *wat* Thorbecke in staatkundig opzicht allemaal wilde, nauwelijks verschilt van wat bijvoorbeeld Franse en Duitse doctrinaire liberalen voor ogen stond bij het organiseren van de relatie tussen staat en samenleving. Hoe de verhouding tussen koning en ministers, ministers en parlement, parlement en kiezers vorm moest krijgen om de vrije werking van de politieke rede te bevorderen of hoe centraal en decentraal bestuur organisch op elkaar moest worden afgestemd: wat Thorbecke wilde, wilden de doctrinairers elders in Europa ook. Orde en vrijheid moesten staatkundig worden vormgegeven. De dwingende, systematische aspecten van de nieuwe liberale orde hadden tot doel de maatschappelijke vrijheid zoveel mogelijk te bevorderen.

Thorbeckes wil is in deze context vooral een sterke overtuiging van het feit dat zijn analyse van historische ontwikkeling sinds de Franse Revolutie niet zomaar een mening was, maar een oproep om noodzakelijke veranderingen, *de wil* van de geschiedenis politiek vorm te geven. Wat hij in de jaren veertig als zijn taak is gaan zien. Dat kwam ook neer op een persoonlijke profilering in de Nederlandse context, wat vanwege de scherpste en compromisloosheid velen afstootte. Die profileringsdrang heeft natuurlijk psychologische aspecten, gelet op zijn taakgerichte jeugd en het geremd worden in zijn ambities. Maar, wie zich profileert, is niet meteen overmatig dwangmatig of heerszuchtig. Tot veler verrassing bleek hij een krachtige minister, maar zijn collega's liet hij vrij, te vrij zelfs volgens critici. In de Kamer introduceerde hij het spreken via de voorzitter om iedereen zo vrij mogelijk het woord te geven. Het ging immers om de zaak, de wetgeving. Ook al had hij in 1848 moeten toezien dat zijn grondwerpsontwerp op veel punten werd geamendeerd en formuleerde hij zijn inhoudelijke kritiek hierop, nadien heeft hij zich bij de politieke werkelijkheid neergelegd. Toen Donker Curtius Kamerleden onder druk zette de grondwet te aanvaarden, vond Thorbecke dat eenieder vrij moest zijn naar eigen overtuiging te stemmen. Bij zijn aftreden als minister in 1853 en in 1866 zien we geen dwingende of overmatige controledrang om aan de macht te blijven. Eerder voelde hij zich miskend en ondankbaar behandeld. In het openbaar benadrukte hij hierbij de inhoudelijke redenen en vermeed meestal

persoonlijk antagonisme. Een nieuwe generatie liberalen had weinig moeite zich aan zijn leiding te onttrekken. Thorbecke op zijn beurt probeerde hen niet met machtsvertoon in het gareel te krijgen. Opvallend in debatten is zijn doorgaans hoffelijke opstelling op tegen andersdenkenden. Inhoudelijk scherp, maar niet op de persoon gericht. Het bijzondere van Thorbeckes optreden is dat hij consequent en compromisloos de inhoud centraal bleef stellen – wat in zijn beleving samenhang met zijn persoonlijke taak in de Nederlandse geschiedenis. Thorbeckes politieke daden kunnen inhoudelijk in Aerts' levendig geschreven hoofdstukken over periode na 1848 goed worden gevolgd, maar de biografische interpretatie blijft sterk psychologiserend.

NIET AL HET PERSOONLIJKE IS POLITIEK

Hier geldt wat Kossmann ooit opmerkte over Thorbeckes *Bedenkingen aangaande het recht en den staat*: het is mogelijk Thorbeckes opvattingen te begrijpen zonder zijn metafysica te kennen. Wat mij betreft blijft Aerts daardoor te zeer aan de buitenkant van Thorbeckes werkelijkheidsbeleving. Die buitenkant is door contemporaine critici al veelvuldig beschreven. De 'onaangename' Thorbecke wordt dan al snel iemand 'die alles wat hem van nabij omringt smadelijk veracht [...] Er is ook eene geleerde waanzinnigheid die tot monomanie leidt. Zij openbaart zich ten gevolge van die afsluiting, het eerst in den orakeltoon die zij aanneemt [...] de menigte staart hem aan als of het een nieuw ontdekte komeet is', aldus zijn Leidse collega Bake in 1846. Hoe kon een zo on-Nederlandse, onaangename betweter zoveel invloed uitoefenen, zozeer zijn stempel drukken op het tijdvak 1840-1872? Hoe kon hij zolang daarna nog gezien worden als een ijkpunt voor goed, daadkrachtig openbaar bestuur en nog steeds gezien worden als een van de belangrijkste figuren uit onze staatkundige geschiedenis? Dat kan alleen als Thorbecke *wil* verbonden was met fundamentele uitgangspunten van wat we zijn gaan zien als de politieke moderniteit van na de Franse Revolutie. Hij had hiertoe de postkantiaanse filosofie, het werk van Historische Rechtsschool, de visie van Heeren op het Europese statensysteem, het gedachtegoed van de Franse doctrinair en het denken van Tocqueville over de democratie verwerkt in een samenhangende visie op de nieuwe verhouding tussen staat en maatschappij.

In de woorden van Ernst Kossmann:

Hoe konden de liberalen er [...] in de negentiende eeuw in slagen zoveel tot stand te brengen dat zij reden hadden zich als de vormgevers van de Nederlandse staat te beschouwen? In Frankrijk, in Duitsland, zelfs in Engeland vierde het liberalisme geen vergelijkbare triomfen. Ook in België niet [...] het blijft een feit dat pas Thorbecke zich met de opbouw en de leiding van een welomschreven en aan de omstandigheden aangepaste hervormingsbeweging belastte, als exponent van de tijdgeest, als vormgever van wat de tijd vereiste [...]. Vanwaar dan het onmisken-

bare succes ervan? [...] Het antwoord ligt voor de hand: noch sociaal noch politiek noch intellectueel stootte het op belangrijke tegenstand (NRC, 11 februari 1993).

De confessionelen rond Groen van Prinsterer, de conservatief-liberalen rond Van Hall, of Donker Curtius: zij beschikten niet over een samenhangend politiek discours dat een serieus alternatief kon bieden voor de systematisch liberale visie van Thorbecke op de werking van *le gouvernement représentatif* in het kader van een ongeclausuleerde (centrale) rechtsstaat. Daarmee werd 1848 in de Nederlandse geschiedenis de facto de voltooiing van zowel het democratiserings- als het centralisatieproces dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw begonnen was. Thorbeckes atypische intellectuele en biografische achtergronden maakten hem in de Nederlandse context tot een hervormer, maar juist aan wat *niet* met zijn persoonlijke eigenaardigheden samenhang, ontleent hij zijn blijvende betekenis.

345

BIOGRAFIE OF MYTHOLOGIE? EEN REPLIEK

Remieg Aerts

In het algemeen is het beter als auteurs zich onthouden van discussie met hun recensenten. Toch durf ik in dit geval wel de vrijheid te nemen iets te zeggen naar aanleiding van de bespreking die Jan Drentje heeft gewijd aan mijn Thorbecke-biografie. Die bespreking gaat namelijk niet zozeer over het boek dat ik geschreven heb als wel over het boek dat ik had moeten schrijven, of beter, dat hij zelf al geschreven heeft. Zijn dissertatie *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* uit 2004, over de betekenis van de filosofie bij Thorbecke, was en is kennelijk alles wat er over de grote man te zeggen valt.

Mijn boek is volgens de recensent geen 'goede biografie'. Wat de criteria daarvoor zijn, vindt hij niet nodig toe te lichten, maar het komt er ongeveer op neer dat ik niet de juiste visie heb op Thorbeckes 'innerlijk leven'. Ik beschrijf hem niet 'van binnenuit'. Dat ongeveer het hele boek gaat over de persoon en de persoonlijkheid van Thorbecke is kennelijk irrelevant. Want voor Drentje moet een biograaf, en zeker die van Thorbecke, zich niet met de psychologie van de persoon inlaten. Is het werkelijk? Zijn de dwingende persoonlijkheid, de legendarische bazigheid, de enorme bewijsdwang, de gedrevenheid, de overtuigingskracht, het psychologisch overwicht, de vaak instrumentele verhouding tot vrienden en de eigenaardige, liefdevolle dominantie ook in private kring geen relevante psychologische aspecten van deze persoonlijkheid? Persoonlijkheidsfactoren die niet alleen zijn eigen functioneren verklaren, maar ook de werking die hij op anderen had, en dus ook zijn successen en tekortkomingen? Zijn dit bovendien niet eigenaardigheden

van deze persoon waarvan werkelijk iedereen die met hem te maken heeft gehad, getuigd heeft?

346

Die 'psychologiseringsen' zijn voor Drentje een soort verzinsels van 'tegenstanders', die ook al in zijn eigen tijd de *ware* Thorbecke niet begrepen. Mij neemt hij kwalijk dat ik Thorbecke met behulp van freudiaanse termen duid, door te verwijzen naar een passage waarin ik nu juist afstand neem van dit type psychologische etikettering uit het handboek. Waar het mij werkelijk om gaat, is het doordringen tot een persoonlijkheid, in Thorbeckes geval een complexe, vaak moeilijke, bewonderenswaardige maar niet per se sympathieke persoonlijkheid. De recensent meent uit mijn boek op te maken dat ik 'maar weinig sympathie' voor de persoon van Thorbecke kan opbrengen. Zelf dacht ik dat het schrijven van een biografie van ruim zevenhonderd bladzijden nogal getuigt van een zekere sympathie, opgevat als respect, bewondering en meegevoel. Moet de biograaf Thorbecke dan ook consequent als een reuze aardige man voorstellen en als iemand die altijd gelijk heeft? Moet de biograaf diens dochter Marie voetstoots volgen als zij uitsluitend liefdevolle herinneringen aan haar vader heeft? Moet de biograaf een adept zijn?

Wat dat 'innerlijk leven' betreft, er zijn geloof ik weinig auteurs die zoveel ruimte hebben gegeven aan de betekenis van religie voor Thorbecke als ik heb gedaan. Zijn diep verankerd persoonlijk geloof, zijn opvatting over het belang van religie in de samenleving, zijn protestantisme als basis voor zijn liberalisme als hervormingsideologie, zijn 'messianistische' zelfbeeld, ze zijn in het hele boek aanwezig. Maar daar gaat het Drentje niet om. Voor hem is het probleem vooral mijn behandeling van de filosofie – het onderwerp van zijn eigen Thorbeckestudie. Het 'innerlijk leven' bestaat voor Drentje namelijk alleen uit filosofie, het denken van Thorbecke. Zelf heeft hij er in zijn proefschrift bijna zeshonderd bladzijden voor uitgetrokken om duidelijk te maken dat Thorbecke zich in zijn vier Duitse jaren ten diepste een filosofisch 'panentheïsme' en historisme heeft eigen gemaakt. Die filosofie stelde hem in staat zichzelf en zijn bestemming te vinden en heeft zijn hele verdere leven al zijn denken en handelen gestuurd. Dat is wat Drentje bedoelt met 'een visie op Thorbeckes innerlijk leven en de manier waarop hij zich ontwikkelde.'

Drentjes studie had en heeft grote verdiensten. Ik heb het altijd volledig erkend, indertijd als lid van de promotiecommissie en later in de biografie. Hij is diep doorgedrongen in de Duitse idealistische filosofie, de historische rechtsschool, het beginnende historisme en de positionering van de jonge Thorbecke in deze denkwereld. Een verdienste is ook dat hij Thorbecke, in deze periode en in diens latere politieke ontwikkeling, poogt te situeren tussen verwante geesten in Duitsland en elders in Europa, zoals de Franse doctrinair en Tocqueville. Thorbecke wordt daardoor als het ware 'opgetild' naar een Europese intellectuele ruimte en dat doet in bepaalde opzichten recht aan diens kwaliteiten.

Nu is het zo, dat alles wat Drentje in zijn bespreking zegt over Thorbeckes filo-

sofische ontwikkeling, over diens zelfontdekking en zijn visie op 'individualiteit' in persoonlijkheid, in de geschiedenis en in de ontwikkeling van recht, staat en samenleving, in mijn biografie precies en uitgebreid wordt behandeld, niet 'psychologiserend' maar als denksysteem. Ik heb er hetzelfde bronnenmateriaal voor gebruikt als hij en ik ben al heel veel jaren vrij goed thuis in deze materie, anders was ik in 2004 geen lid geweest van de promotiecommissie. Het eerste verschil is dat ik er wat korter en bevattelijker over schrijf; over moeilijke materie hoeft niet nodeloos moeilijk en met eindeloze herhalingen te worden geschreven.

Het tweede verschil is de betekenis die Drentje en ik toekennen aan de filosofie in en voor het leven van Thorbecke. In mijn biografie is de Rudolf Thorbecke van de vroege jaren 1820 een zeer knappe en scherpzinnige jongere die in de Duitse intellectuele en culturele omgeving en de relatieve vrijheid na de bekrompen jeugd- en studiejaren zichzelf ontdekt en ontplooit, als mens en persoon – psychologisch, mentaal, in bepaalde opzichten ook erotisch, en zeker intellectueel. Via het doordenken van existentiële, filosofische problemen vond hij zichzelf en ontwikkelde hij zijn visie op het leven, zijn geloof, de geschiedenis en het recht. Het was een Bildungservaring. Dat is allemaal belangrijk genoeg – het hoofdstuk heet niet voor niets 'de waarheidszoeker' – en het denken dat hij in deze jaren ontwikkelde, is altijd zijn leidraad gebleven. Na 1824 was Thorbeckes denken in principe afgerond. Alle verdere ontwikkeling die hij doormaakte – op wetenschappelijk gebied van de filosofie via de geschiedenis naar het recht, en op politiek gebied van een conservatief naar een liberaal historisme – kwam voort uit deze grondslag.

In mijn optiek is de filosofische zoektocht een middel geweest, een fase in zijn leven, hoe vormend ook. Wat hij er aan inzichten opdeed, verinnerlijkte zich tot een zekerheid, die in zijn latere leven soms bijna dogmatisch werd. Maar de uitdaging van de Duitse filosofie was voor de ambitieuze jonge doctor ook gewoon een krachtmeting in scherpzinnigheid. Hij hield ervan in moeilijke dingen uit te blinken, te laten zien hoe goed hij was. Tegenover zijn vader, die spijtig erkende dat hij weinig begreep van het Duitse geschiedfilosofische traktaat van zijn zoon, snoefde hij dat het 'ten uiterste bevattelijk' was. Het is op zich geweldig dat Thorbecke zich in zo korte tijd de complexe thematiek en het vocabulaire van het Duitse idealisme eigen maakte en er zelfstandig aan kon bijdragen.

Maar met alle respect, hij was echt geen Hegel. De filosofische aantekeningen en dialogen die hij begon maar terzijde legde en nooit publiceerde, zijn knappe exercities maar geen onderschatte meesterwerken die de Duitse of Nederlandse filosofie verder hadden gebracht. Hij wist het ook zelf. In latere jaren zei hij dat hij aan de filosofie nooit meer gedaan had dan een ambitieus jongmens van die leeftijd nu eenmaal hoort te doen. Dat mag misschien wat overdreven zijn, uit niets blijkt dat hij de ontwikkelingen op dit vakgebied bleef volgen. Hij las en schreef er niet meer over. Voor zichzelf bleef hij korte notities maken over 'de eenheid en de delen' en over 'het organische', maar daar zat geen enkele ontwikkeling meer in. Ik heb ze 'bijna obsessief' genoemd omdat hij hiermee telkens weer een dogmati-

sche bevestiging neerschreef van wat hij al decennialang vond.

Natuurlijk begreep Thorbecke na 1825 wel dat de filosofie hem in Nederland weinig zou opleveren. In het Nederlandse academische milieu van deze periode kon hij met die Duitse preoccupaties en hoge intellectuele vlucht nergens terecht. Dergelijke filosofische en geschiedtheoretische exercities hadden hier geen functie. Maar het was niet alleen daarom dat hij de filosofie achter zich liet. Het denken over tijd, beweging en eeuwigheid had hem kort naar de geschiedfilosofie geleid, en vandaar naar de rechtsfilosofie. Die basis bleef, maar al vanaf Gießen (1823) en daarna in Gent (1825-30) en Leiden (1830-49) ontwikkelde Thorbecke zich toch vooral tot politiek historicus en vervolgens tot veelzijdig rechtsgeleerde. Op die terreinen liggen zijn grootste wetenschappelijke verdiensten.

348

Het is dan ook gewoon onzin als Drentje beweert dat Thorbecke, als hij de vrijheid had gehad, bij voorkeur een Duitse geleerde was geworden. Vanaf dat hij in Nederland een academische carrière kon gaan maken, eerst in Gent en vervolgens in Leiden, heeft hij geen moment meer naar Duitsland en de filosofie verlangd, anders dan in een enkele nostalgische brief aan oude vrienden. Door zijn huwelijk met Adelheid Solger werd Duitsland voor hem een geliefd vakantieland; bij latere politieke teleurstellingen overwoog hij wel eens een rustige pensionering in de omgeving van Dresden of Heidelberg, omdat hij van dat landschap hield.

De citaten uit een enkele brief aan Karl Müller die Drentje aanvoert, zijn in zekere zin tekenend voor zijn contextloze en vaak 'overwaarderende' omgang met de bronnen. Hij verwijt mij losweg dat mijn Thorbecke-interpretatie 'op gespannen voet' staat 'met het beschikbare bronnenmateriaal'. Daarvan wordt in de hele recensie niet één voorbeeld gegeven. Drentje en ik hebben in het Thorbeckearchief, in de briefwisseling en het uitgegeven werk dezelfde bronnen gelezen. Mijn bezwaar tegen zijn dissertatie was en is dat hij uit een mateloze bewondering voor Thorbecke geneigd is diens genialiteit, bijzonderheid en gelijk nogal te overschatten, ook als het feitelijke materiaal daar niet zoveel aanleiding toe geeft. De verheven positionering van Thorbecke tussen figuren als Schelling, Hegel, Ranke, Guizot en Tocqueville berust niet of nauwelijks op in het bronmateriaal aantoonbare relaties, maar hoofdzakelijk op *circumstantial evidence*, op een zekere verwantschap van ideeën, op suggesties van overeenkomst. Over Schelling, Hegel, Krause en andere filosofen heeft Thorbecke het na 1825 nauwelijks ooit nog gehad. Op verwantschap met Guizot, die overigens een halve generatie ouder was, is vaker gewezen, maar feitelijke verwijzingen naar diens werk of dat van Tocqueville zijn schaars. Ranke ontmoette hij pas veel later en van een gestage interesse in diens werk blijkt niets. 'Plannen voor Rankeaans bronnenonderzoek moest hij laten liggen', schrijft Drentje spijtig, alsof Thorbecke zich tot een tweede Ranke had ontwikkeld als hij maar wat minder college had hoeven geven. Door de beperkingen van de 'Nederlandse context' kwam Thorbecke niet tot een grote 'historische monografie'? Voor dat soort werk was hij gewoon niet het type. Thorbecke was een polemische en analytische geest, die een aanleiding, vaak een recensie, nodig

had om te gaan schrijven. Hij zocht zijn momenten. Als historicus blonk hij uit in de beknopte, kritische geschiedanalyse, zoals in de recensieartikelen die hij later bundelde in de *Historische schetsen*.

Thorbecke is soms op een bijna terloopse manier geniaal, maar vaak is het bij een enkele aanzet gebleven, een schets, een lezing. Hij had de motivatie noch de mentaliteit of de noodzaak om aan een wetenschappelijk oeuvre of het ontwikkelen van een systeem te werken. Hij besteedde veel tijd aan zijn colleges en hij vond het doceren en kritisch vormen van studenten belangrijk. Later werkte hij serieus aan de voorbereiding van Kamerdebatten. Zoals de filosoof Opzoomer in zijn herdenkingsrede memoreerde, ging Thorbecke pragmatisch met zijn tijd en zijn kennis om. Hij bestudeerde wat hij voor een bepaald doel moest weten en dat deed hij grondig en functioneel. Hij was – ook naar zijn eigen mening – veel meer een resultaatgerichte *doener* dan een vrijblijvende denker, geleerde of ideoloog, getuige ook zijn kritiek op iemand als Groen van Prinsterer, die altijd maar intellectuele luchtgevechten wilde voeren.

Niet voor Jan Drentje. Hij wil niet hebben dat zijn Thorbecke zich soms door de gelegenheid liet leiden, zoals bij het befaamde grondwetscollege van 1836. Zijn Thorbecke kent geen onzekerheden, opportunisme, ijdelheden of ambities, geen koerswijzigingen die door zijn universitaire werk of andere omstandigheden werden bepaald. Hij heeft geen psychologie. Drentjes Thorbecke is louter een aangekleed denksysteem dat een leven lang vanuit een innerlijk programma in soevereine en vastberaden verhevenheid voortschrijdt door een bekrompen Nederland bevolkt door intellectuele pygmeeën. Alles verloopt volgens een Plan, dat alle levensfasen harmonieus en logisch verbindt.

Ik moet zeggen, Thorbecke zou zich er wel in herkennen. Het is namelijk de reproductie van het beeld dat hij zelf en zijn bewonderende aanhangers steeds hebben geprobeerd te vestigen. Drentjes Thorbecke is tevens een soort belichaming van het Rankeaanse en Thorbeckeaanse historisme, met zijn historische ideeën en tendensen die zich verwerkelijken en die gedragen worden door de grote personages van de geschiedenis. Daarom 'vertolkt' Thorbeckes oppositie van de jaren veertig voor hem 'de wil van politiek buitengesloten delen van de bevolking', in het bijzonder het 'continentaal, Oost-Nederlands perspectief'. Dat is mooie praat in een politiek manifest, maar zo mag de biograaf niet te werk gaan als hij probeert de ontwikkeling, de tegenslagen en het succes van zijn hoofdpersoon in dat decennium te beschrijven en te verklaren. Het zijn grote, loze schematiseringen, geschiedmythologie. 'Zonder deze resonantie in de samenleving zou wat Thorbecke *wilde* geen politieke gevolgen hebben gehad', meent Drentje. Het is duidelijk geen politiek historicus die zoiets schrijft.

Een goede biograaf onthoudt zich hiervan. Ongeveer conform de Thorbeckemythologie beziet of interpreteert Drentje Thorbeckes leven vanuit het einde. Van achteraf bezien vallen alle dingen op hun plaats en hadden zij hun functie. Alles voegt zich naar een verbindend *master narrative*. Maar zo planmatig verloopt

geen leven, ook dat van Thorbecke niet, al probeerde hij soms achteraf een grotere continuïteit of bewuste bedoeling te suggereren. Even gemakkelijk nam hij op andere momenten afstand van zijn eerdere posities of publicaties, als tegenstanders hem wezen op discrepanties.

350

Vanaf halverwege de bespreking schijnt mijn boek er nauwelijks meer aan te pas te komen, al staat alles wat de recensent te vertellen heeft over Thorbeckes visie op constitutionele hervorming, de betekenis van de revolutie en zijn optreden in de politiek na 1848 er uitgebreid in. Drentje overgiet zijn weergave met de bespiegelingen die hij zelf al in 2004 over het onderwerp ten beste gegeven heeft. Hoewel mijn biografie waarschijnlijk de breedste behandeling te bieden heeft van de Nederlandse parlementaire politiek en de politieke cultuur van de kwarteeuw na 1848 die er op dit moment beschikbaar is, ziet de recensent alleen nog weer een ‘psychologiserende’ weergave, in plaats van Thorbecke als vertolker van de *Weltgeist* op het Binnenhof.

Ik ben het overigens van harte eens met zijn slotopmerking, dat Thorbecke zijn blijvende betekenis niet ontleent aan zijn ‘persoonlijke eigenaardigheden’. Er is ook niets in mijn biografie dat die suggestie wil wekken. Maar zonder inzicht in zijn persoonlijkheid en de werking van die persoonlijkheid op anderen is het onmogelijk te begrijpen hoe en waarom Thorbecke als hervormer, vormgever, politicus en bestuurder een kwart eeuw lang een politiek milieu kon domineren, waarin weinig andere krachtige figuren met visie of talent rondliepen.

Dat onderscheidt de biografie van een ideeënstudie.

Jan Drentje (Amsterdam 1962) is als onderzoeker politieke geschiedenis verbonden aan het Kossmann Instituut (RUG). Verder is hij rector van een school voor (jong-) volwassenenonderwijs (VAVO) in Zwolle.

Remieg Aerts is hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.